

СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ «НЕТРАДИЦІЙНОГО» ПОЛІТИЧНОГО НАСИЛЛЯ В КОНТЕКСТІ ПІДКОРЕННЯ ОСОБИ ВЛАДНОМУ ВПЛИВУ

Життя людини і суспільства регламентується безліччю законів і правил. Ці регламентації істотно впливають і на активність суб'єктів політики. Крайня і найжорсткіша така детермінація виявляється у вигляді насильства. Насильство, як спосіб примусу, в тому або іншому ступені властиве будь-якому суспільству.

Насильство в політиці має місце як її закономірний прояв, коли в досягненні політичної мети інші форми політичної активності стають малоефективними. Воно різноманітне, виявляється і застосовується всіма соціальними інститутами, проводиться суспільством і вбудоване в його політичну систему. Тому важливо розуміти його сутність, закономірності і умови застосування в політиці.

Специфіку насильства не можна виявити без аналізу його взаємозв'язку з владними відносинами, оскільки влада — це центральна категорія політичної науки. Влада є здатністю і можливістю суб'єкта здійснювати свою волю, у разі потреби нав'язувати її тим, хто є об'єктом владної дії. Владні відносини носять характер «асиметрично структурованого зв'язку», припускають нерівність між суб'єктом і об'єктом влади. Політичний зв'язок заснований на пануванні одних, чия владна воля домінує, і підкоренні інших, на яких вона направлена. Саме в аналізі зв'язку феноменів насилля та підкорення владному впливу полягає основна *проблема дослідження* даної статті.

Вивченням даної проблематики займалися різні дослідники, проте авторка хотіла б особливо виділити роботи П. Бурдьє [4, 5] та Ф. Бро [3], які склали *джерельну базу* для аналізу питань, поставлених у статті. Серед вітчизняних дослідників розв'язання даної проблеми започатковано науковцями А. Бобровою [2] та А. Бабієвою [1], які почали розглядати феномен політичного насилля у його нетрадиційному аспекті.

Варто зауважити, що частіше за все політичне насилля розглядається у фізичному сенсі, тобто акцент робиться, як правило, на силі та примусі, саме тому стаття присвячується розгляду феномену насилля у його нефізичному, «нетрадиційному» аспекті.

Метою статті є проаналізувати специфіку та особливості «нетрадиційного» політичного насилля в контексті підкорення владному впливу на особу.

Сучасні дослідники наводять різні визначення насилля. В енциклопедичному словнику «Політологія», наприклад, знаходимо таке визначення: «Насилля – розуміється як державне насилля та насилля в прямому сенсі цього слова. Насилля в першому значенні – це державна влада, що спирається на право і обмежена правом. Друге тлумачення охоплює модус дії, спрямованої на навмисне нанесення шкоди суб'єктам дії

чи речам або на знищення останніх» [15, с. 191].

За А. Гусейновим, насилля – це «руйнівна сила, точніше саморуйнівна, оскільки в своєму абсолютному здійсненні як абсолютне зло вона обертається проти самої себе» [8, с. 79]. Вчений вважає, що сутність поняття виражена в самому слові «насилля», яке означає примушування до чогось силою.

Деякі автори розглядають насилля в його найбільш гострих формах як самокерований механізм, що спирається на реалізацію певних вроджених властивостей людської спільноти. На думку М. Берга, «регіональні конфлікти і світові війни мають певну періодичність, викликаються не стільки соціальними та історичними причинами, скільки нагромадженням в душі агресивності, і, приносячи з собою руйнування та смерть, одночасно регулюють багато процесів, зокрема моральнісне усвідомлення людиною своєї природи» [10, с. 50]. Згідно з В. Губіним, насилля – це природний стан людини, природний спосіб спілкування одного індивіда з іншим, і він лишатиметься таким доти, доки суспільство перебуватиме на стадії свого «тваринного» розвитку [7, с. 3].

Згідно з А. Гжегорчиком, насилля пов'язане не тільки з прямими фізичними та матеріальними втратами у формі вбивства, пограбування, загрози тощо – це прямі, очевидні, брутальні форми насилля. Та поряд з цим існує ще насилля, що пронизує психологічну та інтелектуальну сфери і проявляється непрямо – у вигляді нав'язування власних переконань опонентіві, спотвореної інформації тощо. [1, с.163]

Загалом же насилля являє собою навмисну дію, спрямовану на знищення людини (або інших живих істот) або нанесення їй шкоди, яка здійснюється всупереч її волі.

Отже, як ми бачимо, політичне насилля як предмет розгляду науковців в сучасній політичній науці має кілька тлумачень. Основне з них – це зведення насилля до фізичної сили, узурпації волі людини, примусу чи заповідання шкоди. Проте очевидно, що в контексті проблеми, що розглядається, неможливо обмежуватися подібним трактуванням насилля.

Але нерідко незадоволеність «фізичним визначенням» насильства призводить до того, що його вузькість намагаються подолати гранично широким, дійсно всеохопним трактуванням. Так, насильство може визначатися як «будь-яка сила, застосована до індивіду або групи, що вимушує їх погоджуватися або діяти всупереч своїй волі». Інша версія всеохопної дефініції: «Насильство — це все те, що перешкоджає людям задовольняти їх фундаментальні потреби» [11, с. 13]. Головна відмінність між цими визначеннями в тому, що в центрі першого знаходиться свободна воля (індивіда або групи), а другого — фундаментальні потреби.

Але ж ми бачимо, що в такому випадку під поняття насильства можуть бути підведені чи не всі природні та фізичні закони існування людини на нашій планеті, а отже, подібні визначення також не відповідають критеріям конкретності і повноти.

Таким чином, політичне насилля, окрім фізичного впливу, охоплює також засоби психологічного, ідеологічного та іншого примусу, тобто все

те, що можна назвати духовним примусом. Таке визначення дозволило б включити в нього всі прийоми, способи і методи впливу на свідомість за допомогою духовних цінностей і діяльності [14, с. 358-359]. Духовний примус, що розуміється таким чином, включає не тільки ідеологічну обробку, психологічне залякування, але і вплив громадської думки, моралі, що примушують об'єкт влади поводитися певним чином.

Авторка розділяє думку дослідниці А. Бобрової з приводу того, що найбільш коректним буде назвати традиційним політичне насилля, що використовує такий традиційний засіб, як фізичний примус, тоді як політичне насилля, яке не передбачає застосування фізичного примусу, а натомість апелює до підсвідомого в людині, – нетрадиційним.

Підсумовуючи, можна зазначити, що сутність насилля полягає у впливі, що нав'язується, примусі, тискові на об'єкти і суб'єкти з метою виконання ними волі, дій, політики, поведінки, всього способу життєдіяльності, що нав'язується, диктується. Політичне насилля обмежує (або знищує) свободу людей, їх дій і вчинків, призводить до маніпулювання ними, робить їх залежними від провідників насилля. Сенс насилля полягає в тому, щоб блокувати волю індивідів і змусити їх (або утримати) від дій, які диктуються тими, хто здійснює насилля [13, с.32].

Насилля можна коротко визначити як узурпацію свободи волі.

Отже, враховуючи те, що на думку авторки, політичне насилля не обмежується тільки фізичним примусом, що обумовлюється тим, що основним об'єктом політичного насилля дедалі частіше стає не фізична оболонка людини (як це було раніше), а свідомість і думки, і водночас, намагаючись не давати абстрактних всеохопних визначень, можна запропонувати наступну дефініцію насилля варіант визначення А. Бобрової).

Політичне насилля – це засіб влади, який полягає в обмеженні чи узурпації волі соціального суб'єкта, здійснюється з допомогою зовнішнього примусу (необов'язково – фізичного) і має своїм наслідком заподіяння як матеріальної, так і духовної (психологічної, емоційної) шкоди.

Відповідно до того, скільки існує розумінь політичного насилля, досить великою є й кількість різноманітних його типологій та класифікацій.

Наприклад, дослідник П. Уїлкінсон, розрізняє такі види політичного насилля:

а) внутрішньокомунальне, що передбачає захист групових інтересів у конфлікті з ворожими етнічними та релігійними групами;

б) протестуюче, що полягає у вираженні протесту і може застосовуватися для того, щоб переконати уряд виправити помилки;

в) преторіанське, що використовується для насильницьких змін в уряді;

г) репресивне, що має на меті придушення реальної чи потенційної опозиції;

г) опорне, що перешкоджає урядовій владі;

д) терористичне насилля, що має на меті залякування жертв для досягнення політичної мети;

е) революційне та контрреволюційне, мета яких або знищити певну

політичну систему, або захистити її;

е) війна, що являє собою досягнення політичних цілей засобами, військової перемоги над супротивником [9, с. 32].

Як ми бачимо з цієї класифікації, значна перевага тут надається саме політичному насиллю у його фізичному вимірі, а відтак її можна вважати недостатньо вичерпною. Взагалі, за різними критеріями виділяють велику кількість типів політичного насилля: революційне і реакційне; збройне та незбройне; конструктивне та деструктивне; стихійне та організоване; оборонне та наступальне тощо.

Проте статусу класичної вже набула типологія політичного насилля наведена дослідниками Л. Гозманом та О. Шестопал, у якій основними критеріями виступили тип суб'єкта насилля та ступінь його структурованості. Використання цих двох координат дозволяє виділити чотири типи політичного насильства: колективне структуроване насильство, колективне неструктуроване насильство, індивідуальне структуроване та індивідуальне неструктуроване насильство. Розглянемо приклади цих типів політичного насильства та приклади інститутів, створених для здійснення насильства в кожному з цих чотирьох варіантів.

Колективне структуроване насильство. Прикладами інститутів, покликаних здійснювати колективне структуроване насильство, можуть слугувати армія і поліція. Вони є соціальними інститутами, що здійснюють насильство в ім'я інтересів країни. Насильство, в даному випадку, легітимізується державою, що символізується, зокрема, уніформою з використанням національних символів.

Інститути структурованого політичного насильства організовані за ієрархічним принципом. Молодші за званням підкоряються наказам вищестоячих начальників, які і несуть всю повноту відповідальності за свої розпорядження. Феномен зниження відчуття індивідуальної відповідальності, в тій чи іншій мірі, властивий всім соціальним інститутам такого типу. В максимальному ступені відчуття індивідуальної відповідальності знижується в арміях або органах правопорядку диктаторських режимів, де це відчуття взагалі всіляко пригнічується [6, с. 232].

Сам факт підкорення іншому і пов'язане з цим зниження почуття відповідальності за свої вчинки змінює поведінку людини, а нерідко її трансформує її особистісні характеристики. Люди, що не відчувають відповідальності за те, що вони роблять, здатні на крайню жорстокість. Американський психолог Стенлі Мілгрем продемонстрував, що найзвичайніші люди, підкоряючись наказам того, хто виступає як начальник, як «влада», можуть скоювати страшні вчинки. З огляду на те, що цей експеримент дійсно ілюструє схильність особи до впливів та навіювань, авторка вважає за доцільне навести досить повний його опис.

Мілгрем запрошував випробовуваних для участі в експерименті по дослідженню пам'яті. Тим, хто висловив бажання прийти на цей експеримент, повідомляли, що вони виступатимуть в ролі вчителя для іншого такого ж випробовуваного (насправді – підставної особи). Їхня

задача полягає в тому, щоб прочитати іншому «випробовуваному» список, що складається з деякої кількості пар слів. Далі вони називатимуть одне слово з пари, а «випробовуваний» повинен пригадати друге. В тих випадках, коли він помилятиметься, треба натискати на кнопку, і «випробовуваний» одержуватиме удар струму. Силу цього удару, за умов експерименту, необхідно було збільшувати, якщо «випробовуваний» робив багато помилок. Почавши з 15 вольт, можна було дійти до 450, причому на пульті з кнопками, перед яким сидів справжній випробовуваний, були поставлені не тільки цифрові позначення, але і написано, що з себе представляє той або інший удар струму («слабкий удар», «сильний удар», «небезпечно: дуже сильний удар»). Далі підставного «випробовуваного» садили в іншу кімнату і експеримент починався. Насправді, ніяких ударів струму «випробовуваний» не одержував, але йому поступали сигнали про те, на які кнопки натискає справжній випробовуваний. По мірі збільшення інтенсивності ударів «випробовуваний» починав протестувати, кричати, при 300 вольтах він починав бити в стіну, а при ще більшій інтенсивності – замовкав і не відповідав на питання. Природно, багато випробовуваних хотіли припинити експеримент одразу ж, почувши протести свого «учня», але експериментатор, що знаходився в цій же кімнаті, вимагав від них продовження роботи, і, як не дивно, більшість цій вимозі підкорялася. Ніхто з випробовуваних не припинив експеримент до того, як «учень» починав бити в стіну (тобто всі дійшли до інтенсивності ударів струму в 300 вольт), а 65% випробовуваних дійшли до максимальної величини – до 450 вольт. Більш того, коли випробовуваний не сам натискав на кнопку, а видавав наказ зробити це іншій людині, то до максимальної величини дійшли 93% випробовуваних. В тих же випадках, коли експериментатора не було в кімнаті, тільки 21% випробовуваних доходив до максимальної інтенсивності удару. Цікаво, що коли Мілгрем звертався до професійних психологів і психіатрів з проханням передбачити результат подібного експерименту, вони погодилися на тому, що не більше 4% населення може перевищити величину 150 вольт, а 300 вольт перевищить, максимум, один відсоток випробовуваних, причому, це буде свідомо серйозної психічної патології [6, с. 235].

Таким чином, можна спостерігати яскраву ілюстрацію схильності людини до перекладання відповідальності за сприятливих умов на іншу особу. Це є надзвичайно важливим фактом в контексті аналізу явища підкорення особи владному впливу, адже тип духовного насилля, який характерний для різних аспектів «добровільного підкорення», можна з певними обмовками віднести до структурованого колективного насилля.

Неструктуроване колективне насильство. Якщо структуроване колективне насильство покликане підтримувати стабільність державних інститутів, то колективне неструктуроване насильство, навпаки, направлене проти них. Прикладами неструктурованого колективного насилля можуть бути повстання, бунти і тому подібні масові дії. Відчуття індивідуальної відповідальності в учасників актів колективного неструктурованого насилля значно вище, ніж у тих, хто залучений в насильство структуроване.

Акти колективного неструктурованого насильства лежать в основі багатьох політичних систем, що виникли в ході революцій і народних повстань або інших масових неструктурованих насильних дій. Проте спонтанними і хаотичними масові виступи бувають лише на самому початку руху. Якщо революція продовжується тривалий час і вже в усякому разі – після перемоги, відбувається структуризація, виникають спеціальні інститути із жорсткою ієрархією, що здійснюють політичне насильство вже від імені не тільки народу, але і нової держави [6, с. 236].

Даний тип насилля цікавить нас саме у тому сенсі, що, перероджуючись, він набуває рис структурованого насилля з притаманною йому суворою внутрішньою ієрархією.

Структуроване індивідуальне насильство. Прикладом структурованого індивідуального насильства можуть служити феодалські відносини між васалом і сюзереном. Ці відносини припускають особисту лояльність і право сюзерена на насильство по відношенню до свого васала. Ймовірно, механізми структурованого індивідуального насильства є необхідною складовою реалізації колективного структурованого насильства. Участь в структурованому індивідуальному насильстві, так само, як і участь в колективному структурованому насильстві, дозволяє не відчувати відповідальності за наслідки своїх дій, відділяти себе від тієї ролі, яку в даний момент виконуєш [12, с. 430].

Неструктуроване індивідуальне насильство. Неструктуроване індивідуальне насильство охоплює дуже широке коло явищ – від побутового хуліганства до знущання начальника над підлеглим. Воно існує і у вигляді спонтанних актів, таких, як бійка, і у вигляді продуманих злочинних дій, наприклад, розбійних нападів, і, нарешті, у вигляді наднормативної жорстокості в рамках актів структурованого насильства, колективного або індивідуального [6, с. 237].

Не заперечуючи цінність вищенаведеної класифікації, варто зазначити, що усі ці види тільки дотично характеризують предмет дослідження, тоді як безпосередньо стосується даної проблематики вид насильства, який дослідниця А. Боброва визначає як символічне насильство.

Це одна із форм нетрадиційного політичного насилля, яке розглядається як здатність тих, хто перебуває при владі, нав'язати певне світобачення, впровадити певний світогляд, цінності чи норми у свідомість людей. Особливістю цієї форми політичного насилля є те, що його не завжди помічають навколишні і внаслідок чого існуючий світопорядок сприймається як такий, що не викликає жодних сумнівів щодо його істинності та правомірності [2, с. 130].

У науковий обіг термін «символічне насилля» одним із перших ввів відомий французький соціолог П. Бурдьє. На його думку, соціальна та політична реальність є певним символічним простором [4, с. 134]. Політика є виключно сприятливою сферою для ефективної символічної діяльності, яку розуміють як дію, що здійснюється за допомогою знаків, здатних виробляти соціальне.

Влада номінацій або символічна влада – це здатність здійснити в явному вигляді, оприлюднити, зробити публічним, видимим, тобто офіційним, те, що залишалось на індивідуальному, суб'єктивному рівні. Така влада нерозривно пов'язана з нав'язуванням як єдино легітимного певного світогляду, світобачення, цінностей, уявлень про соціальну та політичну реальність через вироблення їхніх номінацій. Це і є символічне насилля, яке не пізнається, не помічається «символічно пригніченими», а натомість відчувається як таке, що саме собою розуміється, завдяки ефекту «хибного ототожнення» або «нерозуміння» [2, с. 88].

У будь-якому суспільстві монополією на символічне насилля володіє держава, що, однак, не виключає прагнення інших соціальних і політичних «акторів» володіти нею. Боротьба за право формувати суспільну свідомість через легітимне позначення реалій політичного та соціального життя – це і є так звана символічна боротьба, підґрунтям якої є «об'єктивний елемент невизначеності» [4, с. 135], пов'язаний з існуванням великої кількості моделей сприйняття та відображення об'єктів соціальної реальності, що зумовлено їхньою невизначеністю та семантичною неоднозначністю.

Символічна боротьба, таким чином, – це боротьба за формування суспільної свідомості або за монопольне право на законне позначення соціальної реальності. Вона здійснюється у двох формах. По-перше, у формі індивідуальних чи колективних репрезентативних актів, спрямованих на виявлення та акцентування уваги на певних політичних реаліях. Це можуть бути, наприклад, масові маніфестації, які проводяться для ствердження єдності, демонстрації чисельності, сили, згуртованості групи. Така символічна боротьба відбувається на об'єктивному рівні. На суб'єктивному рівні трансформуються сприйняття та оцінки суспільства, когнітивних та оцінних структур.

Символічна боротьба має свою специфічну логіку: «легітимізація соціального порядку здійснюється не стільки з допомогою символічного обману чи цілеспрямованого впливу, пропаганди, скільки через визнання суб'єктами відповідності структур сприйняття і оцінки об'єктивним структурам та відчуття світопорядку як такого, що сам собою розуміється» [5, с. 72]. Встановлення свого бачення поділу соціального світу та своїх позицій в ньому виявляється у формі символічних стратегій, які знаходяться між двома крайніми полюсами. Перший з таких полюсів – це образа, «коли проста приватна особа намагається нав'язати іншій своє бачення, ризикуючи отримати аналогічну відповідь». Другий полюс – це офіційна номінація, що є актом символічного нав'язування, який «має для цього всю силу колективного, ...оскільки він здійснений через довірену особу держави, володаря монополії на легітимне символічне насилля» [5, с. 72].

Офіційна номінація або звання (ранг, чин, певна посада чи диплом) має цінність на будь-якому ринку, оскільки «офіційне позначення офіційної ідентичності вириває своїх володарів із символічної боротьби всіх з усіма, наділяючи своїх агентів дозволеною, визаною всіма, універсальною перспективою» [5, с. 73]. Представники держави користуються довірою

громадськості: офіційні атестати, посвідчення, дипломи прагнуть набути універсальної цінності. Найтипівіше вираження «державних інтересів» здійснюється з допомогою ефекту кодифікації, який проявляється в найпростіших випадках. Так, думка дипломованих спеціалістів (експертів, лікарів, юристів) вважається більш вагомою, ніж думка інших людей, оскільки вона підтверджена наявністю відповідного посвідчення. Тоді держава виступає гарантом цих посвідчень, тобто проявляє своє монополічне право на використання символічного насилля.

Управління назвами як один з інструментів управління матеріальними пріоритетами та груповими іменами, зокрема назвами професійних груп, реєструє стан боротьби і торгів з приводу офіційного позначення, а також матеріальних і символічних переваг, пов'язаних з ним. Назва професії, якою наділені агенти, надане їм звання – це позитивне або негативне підтвердження, оскільки відмінний знак, отримуючи цінність своєї позиції лише в ієрархічно організованій системі звань, бере участь тим самим у визначенні відносних позицій між агентами та групами.

Таким чином, за П. Бурдьє, політичною боротьбою є боротьба, що ведеться представниками групи від її імені за право надання офіційних номінацій реаліям політичного та соціального життя, тобто певного єдино правильного розуміння та пояснення процесів/дійсності. Оскільки кожна людина повинна була б мати власне уявлення про все, що відбувається навколо неї, для впровадження певного світогляду, цінностей чи норм необхідне символічне насилля як таке, що не помічається оточуючими, і внаслідок якого існуючий світопорядок сприймається як такий, що не породжує жодних сумнівів щодо його істинності та правомірності. Як зазначає П. Бурдьє, символічне насилля – це така форма насилля, яке впливає на соціальний суб'єкт за його участі [2, с. 92], тобто ми знову можемо говорити про певні форми «добровільного підкорення».

Інший французький дослідник, політолог Ф. Бро, розглядає феномен так званого символічного примусу. Термін «символічний примус» автор вживає для відображення внутрішньосупільних процесів і виражає спосіб поширення політичних вірувань, що виробляються ідеологією. В основу процесу символічного примусу покладено той факт, що соціальні та політичні ідеали, прийняті як пануючі всім суспільством, насправді виробляються в особливих секторах цього суспільства його окремими членами [3, с. 68].

Згідно з веберівською характеристикою, сучасна держава є монополією на легітимне фізичне насилля, що діє на певній території. Праці П. Бурдьє вирішальним чином доповнюють цю характеристику: монополія поширюється не лише на фізичне, а й на символічне насилля, тобто на перетворення багатьох приватних думок на універсальну перспективу та всезагальний здоровий глузд. Ідеться про те, що держава класичної епохи та епохи модерну, маючи у своєму розпорядженні повний набір силових і символічних інструментів примусу, претендує на абсолютний пріоритет у формуванні устрою соціального світу.

Сучасна епоха – епоха постмодерну – характеризується не лише

використанням класичних форм політичного насилля (так званий процес транснаціоналізації насилля, що проявляється у таких домінуючих сьогодні його видах, як насамперед міжнародний тероризм та етнічні конфлікти), а й такого його специфічного виду, як насилля символічного. За цим аспектом процес гомогенізації культури, поширення у світі демократичних цінностей та ідеалів – це процес символічного примусу, коли фактично цінності західної ліберально-демократичної ідеології (цінності та ідеали лише одного сектора світового співтовариства) нав'язуються решті світу як такі, що мають загальнолюдський характер. Причому ефективність цього процесу залежить від двох чинників: по-перше, від того, наскільки вдалою буде спроба раціонально репрезентувати приватні потреби та ідеали як загальні, а, по-друге, від того, наскільки успішним буде прагнення виключити (дискредитувати) протилежні вимоги та ідеали [2, с. 95]. Таким чином, сама культурна гомогенізація світу виявляється певною специфічною формою символічного насилля.

Отже, як ми бачимо, поняття символічного насилля має не менше прав на існування, ніж поняття насилля у його традиційному розумінні. В узагальненому вигляді специфіку конкретних видів політичного насилля, яка цікавить нас з погляду аналізованої проблеми, можна схематично зобразити наступним чином [див. рис. 1].

Рис. 1. Специфіка політичного насилля в контексті підкорення особи владному впливу

Таким чином, можна зробити висновок, що феномен насилля, у його духовно-психологічному, символічному аспекті присутній практично на всіх рівнях владних відносин, що багато в чому пояснюється особливостями

відношення «людина – влада». До того ж, давати оцінку феномену підкорення особи владному впливу надзвичайно важко саме внаслідок наявності як його невід’ємної складової ілюзорної добровільності та згоди на використання подібного насилля. І хоча це явище важко назвати позитивним, варто визнати, що його дуже важко перебороти, адже переіменувати ситуацію тут можна лише через системні комплексні трансформації як владних структур, так і масової свідомості, громадської думки як одних з найбільш визначальних чинників впливу; саме у пошуку шляхів та умов здійснення подібних трансформацій можуть полягати перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

1. Бабієва А. Політичне насилля: теоретичний аспект / А. Бабієва // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5 (14). – С. 161-168. 2. Боброва А. Основні форми сучасного політичного насилля / А. Боброва. – К. : Світ успіху : Юрінком Інтер, 2005. – 256 с. Бро Ф. Политология / Ф. Бро. – М. , 1992. – 361 с. 3. Бурдьє П. Социальное пространство и символическая власть / П. Бурдьє // Современные социологические теории общества: [Сб. ст.] / [Сост., научн. ред. Н.Л. Поляковой]. – М. , 1996. – 137 с. 4. Бурдьє П. Социология политики / П. Бурдьє : Пер. с фр. / [Сост., научн. ред. Н.А. Шматко] / М. , 1993. – 293 с. 5. Гозман Л. Я. Политическая психология / Л. Я. Гозман, Е. Б. Шестопад. – Ростов-на-Дону , 1996. – 548 с. 6. Губин В. Д. Русская культура и феномен насилия / В. Д. Губин // Вопросы философии. – 1995. – №5. – С. 3 – 15. 7. Гусейнов А. А. Этика ненасилия / А. А. Гусейнов // Вопросы философии. – 1992. – №3. – С. 72—81. 8. Дмитриев А.В. Насилие: социо-политический анализ / А. В. Дмитриев, И. Ю. Залысин. – М. : «Российская политическая энциклопедия», 2000. – 315 с. 9. Зайцев А. Социальный конфликт / А. Зайцев. – М. : Academia, 2000. – 219 с. 10. Капустин Б. К. К понятию политического насилия / Б. К. Капустин // Полис. – 2003. – №6. – С. 6-26. 11. Короткий оксфордський політичний словник / Пер. з англ. ; За ред. І. Макліна, А. Макмілана. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – 789 с. 12. Мюрберг К.И. Политика – свобода – мораль: опыты связывания понятий / К. И. Мюрберг // Вопросы философии. – 2007. – №4. – С. 24-36. 13. Политическая психология: Учебное пособие для вузов / [под общей ред. А.А. Деркача, В.И. Жукова, Л.Г. Лаптева]. – М. : Академический Проект, Екатеринбург : Деловая книга, 2001. – 858 с. 14. Политология: Энциклопедический словарь / [общ. ред. и сост.: Ю.И. Аверьянов]. – М. : Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. – 471 с.